

İSLAM TARİH YAZICILIĞINDA ED-DEYÂRÂT GELENEĞİ VE EŞ-ŞABUŞTÎ'NİN KİTÂBU'D-DEYÂRÂT'I ÜZERİNE

M. Mahfuz SÖYLEMEZ^(*)

Özet: *Bu makale, İslam tarih yazıcılığında kendine özgü bir yeri bulunan ed-Deyârât geleneğini ve gelenekten günümüze gelmiş tek örnek olan eş-Şabûştî'nin Kitabu'd-De-yârât adlı eserini konu edinmektedir.*

Anahtar Kelimeler: *Ed-Deyerât, Hristiyan, Eş-Şabuşî.*

SOME NOTES ON AL-DAYARAT TRADITION IN ISLAMIC HISTOGRAPHY AND SHABUSHTI'S KITAB AL-DAYARAT

Abstarct: *Mesopotamia, Al-Cazira, Syria and Egypt where Christians have been living relatively in big density became a part of Muslim world by the Islamic fath (conquest) serials. On the other hand, Muslims accepted everyone who is non-muslim residing in these territory as an individual of their society and showed a great interest to their religions, customs, and traditional values. Futhermore, they did some important studies on them to understand their real case. Al-Deyârât books' collections constitute the most important place in them as an example. These books basically examine the history of churches and monasteries. Moreover, mostly written by the Muslim authors, these books are so useful in reading history of Muslim world in general as well as in reading the history of Arab literature in particular. Since Muslim's authors focussed on completely different religions which they did not belong to, it can be argued that Muslims have shown how non-muslims or other cultural components of society should be tolerated in this respect. Also, these studies display the relationship between Muslim and Christians in great sense.*

Key Words: *Al-Deyârât, Christian, Al-Shabushî.*

1. Giriş

İslam fetihleriyle birlikte Hristiyanların yoğun olarak ikamet etmekte olduğu Mezopotamya, el-Cezîre, Suriye ve Mısır bölgeleri İslam topraklarına dahil oldular. Müslümanlar bu bölgelerde yaşamakta olan gayri müslimleri İslam toplumunun bir parçası olarak kabul ettiler ve onların adet, gelenek ve görenekleri ile birlikte dinlerine de ilgi duydular. Nitekim İslam'ın erken döneminden itibaren bunlara yönelik çalışmalar görülmeye başlandı.

Hristiyanlarla ilgili yazılan eserlerin içerisinde ed-Deyârât kitaplarının müstesna bir yeri bulunmaktadır. Biz bu kısa incelememizde ed-Deyârât alanında yazılmış olan eserleri ele almak istiyoruz. Bu eserlerden eş-Şabûştî'nin

^(*) Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Öğretim Üyesi.

Kitabu'd-Deyârât'ı dışında maalesef hiç biri günümüze gelmiş değildir. Bu nedenle önce ed-Deyârât geleneğinin ilk eserleri ve yazarları hakkında kısa bilgi verecek, daha sonra da eş-Şâbuştî ve eseri üzerinde duracağız.

Ed-Deyârât eserleri temelde kilise ve manastır tarihlerini konu edinen kitaplardır. Müelliflerinin büyük bir kısmı Müslüman olan bu türdeki eserlerin Arap edebiyatı tarihinde olduğu kadar İslam tarih yazıcılığında da seçkin bir yeri bulunmaktadır.⁽¹⁾ Zira mensubu bulunmadıkları bir dinin mabetlerinin tarihlerini ele alan Müslümanlar, böylece diğer dinlere ve kültürlere karşı hoş görülme davrandıklarını göstermişlerdir. Bu eserlerden anlıyoruz ki Müslümanlar farklı dinlere yaşama hakkı tanıdıkları gibi, onların mabetlerinin tarihini de bizzat kendileri kaleme alarak kültürlerinin yaşatılmasına gayret etmekle kalmamışlar, kültürel miraslarının kaybolmasına engel olmaya da çalışmışlardır. Yine bu çalışmalar aynı zamanda Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki ilişkiyi de ortaya koymaktadır. Nitekim bu eserlere dayanarak İslam'ın erken döneminde aynı toplumu oluşturan Müslümanlar ile Hristiyanların gayet iyi ilişkilerinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

2. Ed-Deyârât Geleneği

Ed-Deyârât yazıcılığı oldukça erken dönemde başlamıştır. Bu geleneğin öncüsü Hişam b. Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (204/819)'dir. Aslen Kûfeli olan el-Kelbî döneminin en büyük ensab bilgini olarak da tanınmaktadır.⁽²⁾ Hişam İbnu'l-Kelbî, tarih ile ilgili farklı alanlarda yüz ellinin üzerinde eser kaleme almıştır.⁽³⁾ Ancak bizim için asıl önemli olan eseri, *Kitâbu'l-Hîre ve Tesmiyetu'l-Biye' ve'd-Deyârât ve Nesebu Ubbâd*⁽⁴⁾ 'dır. Bu eser *ed-Deyârât* geleneğinin ilk örneğidir. Hişam bu eserinde genelde Hîre tarihini özelde ise bu kentteki kilise, manastır ve havraları ele almasının yanı sıra Hîreli mütedeyyin Hristiyanlar olan Ubbâdları da incelemiştir. Günümüze kadar ulaşmayan bu e-

(1) Ed-Deyârât kitaplarının Arap edebiyatı tarihi açısından yeri ve önemi hakkında bkz. Nuri Hamûdî el-Kaysî, "*Edebu'l-Edîre*", *Mecelletu Mecma'i'l-İlmîyi'l-Irakî*, XXXVI/VIII, Bağdat, 1985, s.103-120.

(2) Bkz. Ebûbeker Ahmed b. Ali el-Hatip el-Bağdadî, *Tarihu Bağdat ve Medinetu's-Selam*, I-XIV, Beyrut trs., XIV, s.45; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zemân*, I-VIII, Beyrut 1970, VI, s.82.

(3) Bkz. İbn Hallikân, VI, a.g.e., s.83.

(4) İbnu'n-Nedim, *Fihrist*, Beyrut, s.142; ayrıca bkz. Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ ev İrşâdu'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, I-VI, Beyrut, 1991, s.597; Korkis Avvâd'ın *ed-Deyârât* 'a yazdığı giriş, s.36.

ser, başta İbn Fadlullah el Umerî (749/1348)⁽⁵⁾ ve Yâkût el-Hamevî (629/1229)⁽⁶⁾ olmak üzere bir çok coğrafyacı tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Ed-Deyârât geleneği daha sonra *el-Eğânî* adlı büyük edebiyat kitabının yazarı Ebû'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn el-İsfahanî (356/966) tarafından devam ettirilmiştir. el-İsfahanî'nin *Kitâbu'd-Deyârât*⁽⁷⁾ adlı eseri de bu alanda yazılmış önemli çalışmalardan biri olup maalesef bu çalışma da günümüze gelememiştir.⁽⁸⁾ Ağa Bozorg-ı Tahrânî, bu eserin bir nüshasının Berlin Kütüphanesinde 1100 numarada kayıtlı olduğunu söylemektedir.⁽⁹⁾ Ancak Roshenthal, Fuat Sezgin ve Ömer Rıza Kakhâle gibi İslam müellifleri ve eserlerini ele alan bibliyografik eser yazarlarının hiç biri böyle bir bilgi vermemektedirler.

El-İsfahanî'nin bu kitabının bazı parçaları farklı eserlerin içerisinde günümüze kadar gelmiştir. Özellikle başta Yâkût el-Hamevî⁽¹⁰⁾ ve İbn Fadlullah el-Umerî olmak üzere bir çok coğrafyacı tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Ancak bu kitaptan en geniş iktibaslar Bekrî tarafından yapılmıştır. Bekrî, "*hak-kında şiir ve haberler bulunan manastırlar*" başlığı altında tanıttığı 30 manastırın çoğu hakkında İsfahanî'nin bu eserine dayanarak bilgi vermektedir.⁽¹¹⁾

Bu alanda yazılmış bir başka eser ise Sırrî er-Rufâî el-Musulî (362/972-3) tarafından kaleme alınmıştır. Aslen Kinde kabilesine mensup olup döneminin en büyük şair ve ediplerinden biri olarak tanınan Musulî, Seyfuddevle b. Hamdûn (356/967)'un şairliğini de yapmış ve onun için kaside yazmıştır. Seyfuddevle'nin ölümü üzerine Hama'yı terkederek Bağdat'a yerleşmiş, el-Vezir el-Mühellebî'nin hizmetine girmiştir. *Divanu's-Şi'r*, *el-Muhib* ve *l-Mahbûb* ve *l-Meşmûm* ve *l-Meşrûb* ile *Kitabu'd-Deyre* adlı eserleri bulunmakta

(5) İbn Fadlullah'ın Hişam'dan yaptığı alıntılar ile ilgili bkz. Şihabuddin Ahmed b. Yahya b. Fadlullah el-Umerî, *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXIV (Nşr. Fuat Sezgin) Frankfurt, 1988, I, s.209, s.228- 239.

(6) Yâkût'un İbnu'l-Kelbî'den yaptığı alıntılar hakkında bkz. *el-Buldân*, II, *a.g.e.*, s.504, s.541-542.

(7) Bkz. İbnu'n-Nedim, *a.g.e.*, s.167; Avvâd, *Giriş*, s.37.

(8) Bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998, s.65.

(9) Ağa Bozorg-ı Tahrânî, *Ez-Zerîa İla Tesanifi's-Şia*, I-XXVI, Tahrân, Beyrut, VIII, s.287.

(10) Yâkût'un İsfahanî'den yaptığı alıntılara örnek olarak bkz. *el-Buldân*, II, *a.g.e.*, s.505, s.514-515, s.522, s.523, s.525, s.530.

(11) Bekrî manastırlar ile ilgili bilgilerin önemli bir kısmını İsfahanî'den aktarmaktadır. Örneğin bkz. Bekrî, *Mu'cem ma İsta'cem min Esmâ'l-Bilâd ve'l-Mevâdi*, (thk. Mustafa Saka), I-IV (ikişer cilt bir arada), Beyrut, 1983, Deyru Ablak, *a.g.e.*, I/II, s.570; Deyru Buvlus, *a.g.e.*, I/II, s.571; Deyru Cemâcîm, *a.g.e.*, I/II, s.573; Deyru Hizikyâl *a.g.e.*, I/II, s.574; Deyru Hanzala, *a.g.e.*, I/II, s.577; Deyru Hana, *a.g.e.*, I/II, s.578; Deyru Rusâfe, *a.g.e.*, I/II, s.580; Deyru Zeki, *a.g.e.*, I/II, s.584; Deyru Kaim el-Aksa, *a.g.e.*, I/II, s.591; Deyru Kura, *a.g.e.*, I/II, s.592; Deyru Lucc, *a.g.e.*, I/II, s.595; Deyru Maret Meryem, *a.g.e.*, I/II, s.597; Deyru Maserces, *a.g.e.*, I/II, s.601; Deyru Hint el-Akdem, *a.g.e.*, I/II, s.607.

olan Musulî, Bağdat'da vefat etmiştir.⁽¹²⁾ Musulî'nin *Kitâbu'd-Deyre* adını taşımakta olan çalışması günümüze intikal etmeyen önemli eserlerden biridir.⁽¹³⁾ Yâkût el-Hamevî, İbn Hallikân ve İbn Fadlullah el-Umerî bu eserden bazı alıntılarda bulunmaktadır.⁽¹⁴⁾

Seyfuddevle b. Hamdûn'nun kütüphane sorumlusu olan ünlü şair kardeşler Ebû Bekir Muhammed ve Ebû Osman Said (Halideyn) tarafından yazılan *Kitâbu'd-Deyârât* da bu gelenek içerisinde yer alan eserlerden bir başkasıdır.⁽¹⁵⁾ İbn Hallikân'ın ifadesiyle, eş-Şâbuştî'nin el-İsfahanî'den sonra örnek aldığı çalışmalardan biri olan bu eser, aynı zamanda onun önemli kaynakları arasında da yer almaktadır.⁽¹⁶⁾ Yine İbn Hallikân, es-Sırrî er-Rufâî'nin çağdaşı olan bu iki kardeşi, kendisi ve diğerlerine ait şiirleri çalmakla suçladığını söylemektedir.⁽¹⁷⁾ Muhtemelen bu iddia ile ed-Deyârât'taki şiirler kastedilmektedir. Gerek Sırrî gerekse Halideyn kardeşlerin Seyfuddevle'nin şairlerinden olmaları o dönemde ed-Deyyarat geleneğine yönelik ciddi bir ilginin olduğunu göstermektedir. Halideyn'in bu eseri Yâkût el-Hamevî'nin de kaynakları arasında yer almaktadır.⁽¹⁸⁾

Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Adevî eş-Şımşatî tarafından kaleme alınan ve *el-Edire ve'l-A'mâr fi el-Buldân ve'l-Aktâr* ya da *Kitâbu'd-Deyârât el-Kebir* olarak zikredilen eser de bu geleneğin önemli çalışmalarından bir başkası olarak sayılmaktadır. Necaşî'nin bildirdiğine göre hacimli olan bu eserin içerisinde otuzdan fazla manastır hakkında bilgi bulunmaktadır.⁽¹⁹⁾

Aslen Tağlib kabilesinin Adiyy boyuna mensup olan Şımşatî, Şîî kökenli bir müellif olup döneminin en büyük edebiyatçılarından kabul edilmektedir. Nitekim en-Necaşî tarafından kaydedilen elliye yakın eserinin büyük bir kısmı da Arap dili ve edebiyatı ile ilgilidir.⁽²⁰⁾ Ebû'l-Hasan'ın ölüm tarihi net değildir. İbnu'n-Nedim, Fihrist'i kaleme aldığı dönemde hayatta olduğunu söylerken⁽²¹⁾, Korkis Avvâd ise 405 tarihinde ölmüş olabileceğini belirtmektedir.⁽²²⁾ İbn

(12) Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s.359-360.

(13) İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s.362.

(14) Bkz. Avvâd, *a.g.e.*, s.38.

(15) Bkz. Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turâsi'l-Arabî*, I/II (Arapçaya trc. Muhammed Fehmî Hicazî) Riyad, 1983, s.287-288; Avvâd, *a.g.e.*, s.40.

(16) Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s.319.

(17) Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, s.360.

(18) Bkz. Yâkût, *a.g.e.*, II, s.531.

(19) Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abbas en-Necaşî el-Kûfî, *Ricâlu'n-Necaşî*, (thk. Musa eş-Şubeyrî ez-Zencanî), Kum, 1418, s.264.

(20) Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Necaşî, *a.g.e.*, s.263-265.

(21) Bkz. İbnu'n-Nedim, *a.g.e.*, s.220.

(22) Avvâd, *a.g.e.*, s.41.

Hallikân onun da Seyfuddevle'nin şairlerinden biri olduğunu ilave etmektedir.⁽²³⁾

Ebû Hasan Ali b. Muhammed eş-Şaşı tarafından kaleme alınan ve Mısır'daki manastırları konu edinen *ed-Deyârât* ile Muhammed b. el-Hasan b. Ramazan en-Nahvî tarafından yazılan *Kitâbu'd-Deyârât* adlı çalışmalar da bu alanda yazılmış önemli eserlerdendir.⁽²⁴⁾

Müslümanlar tarafından yazılan bu eserlerin yanında doğal olarak Hristiyan din adamları tarafından da kendi mabetleri hakkında yazılmış onlarca kilise tarihi bulunmaktadır.⁽²⁵⁾

Yukarıda zikrettiğimiz ed-Deyârât türü eserlerin dışında da, Müslüman bilim adamları tarafından yazılan hemen hemen her coğrafya kitabında, İslam âleminin muhtelif yerlerinde bulunan, kilise ve manastırlar ile ilgili müstakil bölümler bulunmaktadır. Örneğin Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* adlı meşhur eserinde "*Deyârât hakkında*" başlığı ile bu konuyu ele almakta, deyr'in şehirlerdeki kilise anlamına gelmediğini, yerleşim bölgeleri dışındaki manastırları ifade ettiğini belirten bir girişten sonra, alfabetik olarak yaklaşık elli mabedi tanıtmaktadır.⁽²⁶⁾ Himyerî ise ed-Deyârât başlığını tercih etmekte ve aslında ünlü bir çok manastırın bulunduğunu, ancak bunların hepsini zikredemeyeceğini, özetlemesi gerektiğini söyledikten sonra 21 manastır hakkında bilgi vermektedir.⁽²⁷⁾

Deyârât geleneğinin ilk kurucusu olan Hişam el-Kelbî manastır ve kilise ayırımı yapmaksızın, Hristiyanlara ait olan mabedlerin tümünü aynı başlık altında ele alıp incelerken, Yâkût el-Hamevî ve Himyerî gibi daha geç dönemde yaşamış olan İslam coğrafyacıları, deyr ile kenise yani manastır ile kiliseyi birbirinden ayırıp incelemeye çalışmaktadırlar. Ancak Yâkût el-Hamevî yaptığı yu-
karıdaki ayırıma rağmen Hire şehrinin içerisinde bulunduğunu bildiğimiz kiliselere de "deyr" demektedir. Bu durum da, "deyr" kavramının, her ne kadar manastırı ifade ediyor ise de, kilise için de kullanıldığını göstermektedir.

(23) Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s.401.

(24) Avvâd, *a.g.e.*, s.42.

(25) Avvâd tarafından eş-Şâbuştî'nin eserine yazılmış olan girişte bunlar hakkında bilgiler bulunmaktadır.

(26) Bkz. Yâkût el-Hamevî, *el-Buldân*, *a.g.e.*, II, s.495-543.

(27) Bkz. Himyerî, *Revdu'l-Mi'târ fi Haberî'l-Aktâr*, (thk. İhsan Abbas), Beyrut, 1980, s.250-255.

3. Eş-Şâbuştî'nin Kitabı'd-Deyârât'ı

İslam tarih yazıcılığında kitapçı veya kütüphanecilerin seçkin bir yeri bulunmaktadırlar. *el-Fihrist*'in yazarı İbnu'n-Nedim (385/995), *Mu'cemu'l-Buldân* ve *Mu'cemu'l-Üdebâ*'nın yazarı Yâkût el-Hamevî (626/1229), *Kitabu Ahbâri'l-Ulema bi Ahbâri'l-Hükemâ* adlı eserin yazarı Kiftî (646/1248), kitapçı dükkanlarından hiç çıkmayan el-Cahız (255/869) ve *el-Eğânî'nin* yazarı el-İsfahanî (356/966) İslam kültür tarihinde son derece önemli eserler yazmışlardır. Bunların hepsi de ya kütüphanecilik yapmış ya da kütüphaneciler ile iyi ilişkiler geliştirmiş kişilerden oluşmaktaydı. eş-Şâbuştî de bunlardan biridir.

Asıl adı Ebû Abdullah Muhammed b. İshak olan eş-Şâbuştî, aslen Deylemistanlı olup Fatimî halifesi el-Âizz b. el-Muizz'in kütüphane müdürlüğünü (Sahibu'l-Hazain) yapmanın yanı sıra halifeye kitap okumak ile de (defterhân) görevliydi. İbn Hallikân, onun büyük bir şair olduğunu söyledikten sonra hoş sohbet olduğunu, sürekli Fatimî halifesi ile bir arada olup ona nedimlik yaptığını ilave etmektedir.⁽²⁸⁾ Başta İbn Hallikân olmak üzere bir çok yazar eş-Şâbuştî ifadesini tartışmışlardır. İbn Hallikân nisbeye benzeyen bu ifadenin isim olduğunu, nisbe olmadığını özellikle vurgulamakta ve bu kanaatini Ebû İshak es-Sâbî'nin *et-Tâc* adlı eserinden yaptığı bir alıntı ile de desteklemektedir. Bu alıntıya göre Şemgîr b. Ziyâd ed-Deylemî'nin 326 tarihinde ölmüş olan hacibinin adı da eş-Şâbuştî idi. İbn Hallikân buna dayanarak Şâbuştî'nin nisbe değil isim olduğu sonucuna varmaktadır.⁽²⁹⁾ Ancak, İbn Hallikân'ın kullanmış olduğu bu veri diğer bir çok yazara söz konusu ifadenin hacip anlamına gelen bir nisbe olduğu yönünde delil olmuştur. Bunlara göre şah ve poşt (sırt) kelimelerinden mürekkep olan bu ifade "şahın arkasından yürüyen" anlamına gelmekte olup, hacip demektir.

Eş-Şâbuştî'nin hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmaması, konuyu aydınlatmayı engellemektedir. Eğer yazarımız Mısır'a Deylemistan bölgesinden gelmiş ve burada da haciplik yapmış ise, bu durumda eş-Şâbuştî'nin nisbe olma olasılığı yüksektir. Ama yazarımız Deylemce'nin hakim olmadığı, hatta bilinmediği Mısır'dan hiç ayrılmamış ise bu ifade bir isimdir. Şâbuştî'nin hayatını ele alanların onun Mısır dışında yaşadığına dair en ufak bir imada dahi bulunmamaları, bunun bir isim olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

İnceleme konusu yaptığımız ed-Deyârât adlı eserini 1.600.000 cildi aşkın kitabın yer aldığı el-Aizz b. el-Muizz'in kütüphanesindeki çalışmalara dayana-

⁽²⁸⁾ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s.319.

⁽²⁹⁾ Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s.319-320.

rak yazar⁽³⁰⁾ eş-Şâbuştî 399/1008 yılında el-Hâkim b. el-Aiz döneminde vefat etmiştir. Yazarın ele aldığımız bu eserinin dışında *Kitabu'l-Yüsr ma Ba'de'l-Usr*, *Kitabu Merâtibi'l-Fukaha*, *Kitabu't-Tevkif* ve *t-Takvif*, *Kitabu'd-Divan*, *Kitab fi'z-Zühd* ve *l-Mevaiz* adında eserleri bulunmasına rağmen maalesef günümüze sadece bu kitabı gelebilmiştir.⁽³¹⁾ eş-Şâbuştî çok yönlü bir yazardır, yazdığı eserlere baktığımızda edebiyatın yanı sıra fıkıh ve özellikle de tasavvuf ile de ilgilendiği görülmektedir.

Eş-Şâbuştî'nin *ed-Deyârât*'ı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, muhakkik Korkis Avvâd tarafından yazılan giriştir.⁽³²⁾ Muhakkik ed-Deyârât'a yazdığı bu uzunca girişte tahkik ettiği yazmayı tanıttıktan sonra, kitaptan alıntı yapanlar, tahkik işleminde takip ettiği yöntem, eş-Şâbuştî lafzı, eş-Şâbuştî'nin hayatı, eserleri, ed-Deyârât'ta takip ettiği usul, manastırlar konusunda yazılan diğer çalışmalar ve Deyr kelimesi hakkında bilgiler sunmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü ise eş-Şâbuştî'nin kendi eserinden oluşmaktadır. Yazar burada 53 manastırı ele alıp incelemektedir. Bu manastırların 37'si Irak'ta, 3'ü Suriye'de, 9'u Mısır'da, 4'ü ise Yukarı Mezopotamya'da (el-Cezîre bölgesi) bulunmaktadır. Yazar eserine Bağdat ve yöresinde bulunan manastırlar ile başlamaktadır. Arkasından Kâdisiyye, Sâmerâ ve Tikrit çevresindeki manastırlara yer vermektedir. Sonra el-Cezîre bölgesine geçen yazar önce Musul ve çevresindeki manastırları ele almakta, akabinde Anadolu'daki en eski manastırlardan biri olan Mardin'deki Za'feran manastırı ve Siirt'te bulunan, ancak günümüze gelmeyen Ahvîşa manastırı hakkında bilgi vermektedir. Yazar Ahvîşa manastırında kendisinin yaşadığı dönemde dört yüz rahibin bulunduğunu, manastırın geniş arazilere sahip olduğunu, burada üretilen üzümlerden şarap imal edildiğini ve bu şarapların yörede satılarak gelire dönüştürüldüğünü kaydetmektedir.⁽³³⁾ Bu durum söz konusu dönemde Müslümanların kendilerinden olmayan diğer din mensuplarına tanıdıkları özgürlüğün boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Cizre'deki Deyru Nahya, Hulvan'daki Deyru Tumiye de eş-Şâbuştî tarafından da tanıtılan Anadolu'daki diğer manastırlardır.

Yazar el-Cezire bölgesinden Suriye'ye geçmekte, ancak Suriye manastırları üzerinde fazla durmamaktadır. Akabinde Hire ve çevresindeki manastırları ele almaktadır. Müellif bu bağlamda Hire hakkında diğer kaynaklarda rastlanma-

⁽³⁰⁾ Fatımî halifesi el-Aiz'in kütüphanesi İslam aleminin en büyük kütüphanelerinden biri olarak bilinmektedir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdul Latif İbn Dohaish, "*Growth and Developmend of Islamic Libraries*", Der Islam, Cilt: 66, Yıl: 1989, s.293.

⁽³¹⁾ İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s.319.

⁽³²⁾ Ali b. Muhammed eş-Şâbuştî (388/998), *Ed-Deyârât*, (thk. Korkis Avvâd), Daru'r-Râid el-Arabî, Lübnan 1986, s.55, s.316, s.110.

⁽³³⁾ Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.198.

yan farklı bilgiler de sunmaktadır. Özellikle de Hire ve Kûfe Hristiyanları tarafından kutlanmakta olan bayramlar hakkında orijinal bilgiler de vermektedir. (bkz. s.230-247). Nitekim, Hire hakkında aktardığı bu bilgiler de İbn Fadlullah el-Umerî'nin başlıca kaynağı konumundadır.⁽³⁴⁾ Eser Mısır ve çevresinde bulunan manastırlar hakkında verilen bilgiler ile son bulmaktadır.

Eş-Şâbuştî'nin bu eseri sıradan bir manastır tarihi değildir. Kitap, ele aldığı manastırlar ile ilgili bilgi verirken, oraya uğrayan, veya manastır yakınlarında başına bir iş gelen, ya da bir şekilde ele aldığı manastırla irtibatı bulunan hemen her kişi hakkında malumat vermektedir. Örneğin ed-Deyru'l-A'la'yı anlatırken, manastırın yanında kabri bulunan Amr b. Hamuk'un buraya ne zaman geldiğini, kabrinin niçin burada bulunduğunu da ızhah etmektedir. Kitapta erken dönem İslam tarihi ile ilgili, kimisi diğer kaynaklarda da bulunan, ancak çoğunlukla sadece burada yer alan bilgiler mevcuttur.

Kültür tarihi açısından oldukça önemli olan bu eserde şu konular hakkında da bilgi bulunmaktadır: Manastırların yer aldığı coğrafya⁽³⁵⁾, yöre halkı⁽³⁶⁾, Hristiyanların adet gelenek ve görenekleri, özellikle de Hristiyan bayramları⁽³⁷⁾, dönemin yemek kültürü⁽³⁸⁾ Nevruz bayramı ve nevrüz hediyesi⁽³⁹⁾, Abbasiler dönemindeki edebiyat toplantıları⁽⁴⁰⁾ nedimeler⁽⁴¹⁾, şarkı ve eğlence⁽⁴²⁾, satranç⁽⁴³⁾, kurumlar tarihi (sahibu'l-berid)⁽⁴⁴⁾, ele alınan kilise veya manastır, hakkında söylenmiş şiirler⁽⁴⁵⁾ ile Me'mûn⁽⁴⁶⁾, Mu'tasım⁽⁴⁷⁾, el-Mütevekkil⁽⁴⁸⁾, el-Mu'temid⁽⁴⁹⁾, el-Mu'tez⁽⁵⁰⁾ gibi Abbasî halifeleri hakkında bilgiler.

(34) Krş. İçin bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.388; İbn Fadlullah el-Umerî, *a.g.e.*, I, s.236; eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.236; İbn Fadlullah el-Umerî, *a.g.e.*, I, s.208.

(35) Örnek olarak bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.69, s.93, s.96.

(36) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.89.

(37) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.4, s.14, s.46, s.108, s.177.

(38) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.185.

(39) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.39, s.57.

(40) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.55.

(41) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.58.

(42) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.12, s.19, s.34, s.39, s.66, s.77, s.93.

(43) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.87.

(44) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.90.

(45) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.4, s.30, s.31, s.63, s.80.

(46) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.55, s.132 vd., s.177.

(47) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.41.

(48) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.6-8, s.35, s.81, s.88, s.91, s.154-161.

(49) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.102.

(50) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.110 vd., s.164-170.

Bu eserden edindiğimiz bilgilere göre; yol güzergahı üzerinde kurulmuş olan dönemin manastırları aynı zamanda din ayırımı yapmaksızın sığınan herkese ibate hizmeti veren mekanlardı. Bu manastırlardan bazıları asli işlevini korurken bazıları dini hizmet vermekten uzaklaşmış, Hristiyan cemaatin eğlence mekanları haline gelmişlerdi. Toplum içerisinde kendisine yer bulamayan bazı eğlence düşkün Müslümanlar da bu manastırların devamlı ziyaretçileri haline gelmişlerdir. Nitekim Kûfeli Hammad b. Acred ve arkadaşları bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. eş-Şâbuştî adı geçen bu şahısların sürekli bu kilise veya manastırlara gidip içki içtiklerini ve buradaki kadınlarla fuhuş yaptıklarını aktarmaktadır.⁽⁵¹⁾

Eş-Şâbuştî'nin eserinin tamamı bize ulaşmamıştır. Korkis Avvâd bu eserden alıntılarda bulunan Ebû Salih el-Ermenî, Yâkût el-Hamevî⁽⁵²⁾, Kazvinî, İbn Şeddâd, İbn Abdilhak, İbn Fadlullah el-Umerî, İbn Tolun el-Hanefî'nin kitaplarında yazarımızdan alıntı yapıp da elimizdeki eserde yer almayan bilgileri de kitabın sonuna *Zeylu Kitabi'd-Deiyârât li's-Şâbuştî* başlığı altında toplamıştır. Toplam yüz on sayfa tutan zeyilde, 31 ayrı manastır hakkında bilgi malumat yer almaktadır. Bu alıntılarda Abbasilerin 56 yıl başkentliğini yapmış olan Samarra hakkında geniş bilgiler yer almaktadır.⁽⁵³⁾ Bu durum eserin günümüze gelmeyen diğer bölümlerinde de geniş coğrafi bilgilerin olduğunu göstermektedir. Kitabın sonuna okuyucunun aradığını kolayca bulabilmesi için gayet kapsamlı bir indeks konmuştur.

Müellifin kaynaklarına gelince; aslında eş-Şâbuştî'nin yaşadığı dönemde yazarlar kaynaklarını özellikle belirtmeye çalışırlardı. Ancak eş-Şâbuştî'nin, tam aksine, böyle bir gayretin içerisinde olmadığını görüyoruz. Bir veya iki yerde kaynaklarını zikretmekle iktifa ediyor. Şimdi bu kaynaklarına bakalım:

a) İbn Hurdazbih: Nedimeler, lehv ve melahi konusunda kaynak olarak onu kullanmaktadır. Bilindiği gibi İbn Hurdazbih'in ünlü coğrafya kitabının yanında günümüze gelmeyen *Kitabu'l-Lehv ve'l-Melahi*, *Kitabu'n-Nudema* ve *Culesa* adında eserleri de bulunmaktaydı.⁽⁵⁴⁾

(51) Bkz. eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.242.

(52) Eş-Şâbuştî'nin bu eseri Yâkût Hamevî'nin en önemli kaynaklarından biridir. Yâkût'un eş-Şâbuştî'den yaptığı alıntılar ile ilgili bkz. *a.g.e.*, II, s.497, s.499, s.509, s.513, s.514, s.523, s.531, s.532, s.533, s.536, s.543.

(53) Eş-Şâbuştî, *a.g.e.*, s.364-371.

(54) İbn Hurdazbih'in eserleri ile ilgili olarak bkz. İbn Nedim, *a.g.e.*, s.213; Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul, 1991, s.422; Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çeviren: Salih Tuğ, I, İstanbul, 1989, s.588. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985, s.11.

b) Manastırlar ile ilgili şiirlerin bir kısmını es-Sûlî'den almıştır.⁽⁵⁵⁾

c) Ebû Ferec el-İsfehani ve Halideyn: Yazar her ne kadar bu iki ismi kaynakları arasında zikretmese de İbn Hallikân, ed-Deyârât'ın bu müelliflerin eserleri örnek alınarak yazıldığı kanaatindedir.⁽⁵⁶⁾ Biz de buna dayanarak bu iki eseri eş-Şâbuştî'nin kaynakları arasında zikrettik.

4.Sonuç

Müslüman tarihçi ve edebiyatçılar tarafından başlatılıp sürdürülmüş olan ed-Deyârât geleneği Müslümanların, İslam'ın erken döneminde Hristiyanlara karşı ne kadar hoşgörülü davrandıklarını göstermektedir. Nitekim bu dönemde Müslümanlar, kendilerinden olmayan Hristiyanları toplumlarının bir parçası saymakla kalmamışlar, onların manevî miraslarını da korumayı ödev edinmişlerdir. Bu amaçla mabetlerini konu edinen onlarca eser kaleme almışlardır. Bu eserlerden sadece eş-Şâbuştî'nin kitabının bir bölümü günümüze gelmiş ve Irak kökenli bir Hristiyan olan Korkis Avvâd tarafından da neşredilmiştir.

⁽⁵⁵⁾ Es-Sûlî'nin eserinin maalesef tamamı günümüze gelmemiştir. Günümüze gelen kısmı J. Heyworth Dunne tarafından tahkik edilerek *Ahbaru's-Şuara min Kutabi'l-Ervâk* adıyla Beyrut 1979'da neşredildi.

⁽⁵⁶⁾ İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s.319.